

הקדמה

בהיותנו בני תמותה אנו חשים שוב ושוב את המסתורין של הלידה, ההזדקנות והמוות. מסתורין זה מעורר בקרבנו תחושות רבות ביחס לשינויים מתמידים ולזמן החולף. חוויית הזמן היא יסוד מרכזי שבאמצעותו אנו מבינים את חיינו ומעניקים להם משמעות. קיומנו מורכב מחוויות של "לפני" ו"אחרי" והוא נתון במתח בין הזמן הליניארי-אובייקטיבי לזמן הפנימי-סובייקטיבי. פעם אחר פעם אנו נוכחים לדעת שתחושת הזמן משתנה בהתאם לחוויה הרגשית: זמן של סבל שונה מזמן של אהבה או מזמן של המתנה. ביטוי מרגש לפער שבין הזמן הכרונולוגי לזמן הפנימי אפשר למצוא כבר בבראשית: "ויעבר יעקב ברחל שבע שנים, ויהיו בעיניו כימים אחדים באהבתו אתה" (כט, 20).

במאה השנים האחרונות השתנו ממדי עולמנו במהירות רבה: יצרנו קופסאות ממוזערות המכילות מידע בהיקפי ענק וכלים המאפשרים לנו להשפיע על לידה, על חיים ועל מוות, באופן שעד כה אפילו לא העלינו בדמיוננו. כך למשל, תחושת משך ההיריון השתנתה על ידי בדיקות משוכללות מאוד, ולהורים ידע רב על העובר. בעידן זה, הפכנו לקצרי סבלנות, והטלפונים הסלולריים מאפשרים לנו להשיג זה את זה באופן מיידי וכך משפיעים מאוד על זמני פְּרֵדָה ונפרדות. אמנם הסתגלנו מהר לשינויים אלו ואנחנו אפילו נהנים מהם, אך ברובד העמוק יותר, מול המרחב המתפשט ומול הזמן המשתנה באופן מטאורי, לא פעם אנחנו חשים שהזחות שלנו כרצף נמצאת בסכנה ואנו מוצאים עצמנו ללא כיוון.¹

בעולם בכלל ובחברה הישראלית בפרט, אנו עדים לשינויים מהירים ביחס לזמן. פעם הוא מתכווץ עקב תהפוכות דרמטיות וגורם לנו לספור את פעימותיו ופעם הוא מתרחב באמצעות פסקי זמן של המתנה. החברה הישראלית, על פי ניסוחו של זלי גורביץ' (בספר זה), רדופה בידי "הזמן ההיסטורי" המכונה בפיו "זמן גדול": על פי רוב אנו עומדים בפני רגעים מכריעים וגורליים ואין באפשרותנו לחיות את "הזמן הקטן" ואת היוםיום.

הזמן היהודי הוא זמן היסטורי והקשר של כל יהודי עם העבר כה הדוק, עד שהעבר מתמוג בהווה: "בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים", כתוב בהגדה של פסח. זיגמונד פרויד הביא לפסיכואנליזה את מרכזיותו של העבר בעיצוב האדם, לעומת קרל גוסטב יונג הלא יהודי שהעלה את חשיבותם של העתיד ושל התכליתיות בהתפתחות האנושית. חגים ומועדים יהודיים וישראלים מסמנים תחנות מכריעות בהיסטוריה של עם ישראל, שמוקדן על פי רוב בעבר. פרט לימים הנוראים וליום הכיפורים, שבהם חוויית הזמן היא תלת־ממדית כי היא מחברת בהווה בין חשבון הנפש בעבר לבין

1. Melucci, A., 1991. *Il gioco dell'io. Il cambiamento di sé in una società globale*. Milano: Feltrinelli.

ההתכוונות בעתיד, העם היהודי הוא עם של זיכרון. הציווי "זכור את אשר עשה לך עמלק" (דברים כה, 17) מצביע על הקשר ההדוק בין טראומה, זיכרון ונקמה. למרות הציפייה המתמדת למשיח וליום הדין, מוקדה המרכזי של החוויה היהודית טמון בעבר.

נראה לי שחלק מהקושי לתכנן את העתיד באזורנו נעוץ בכך שאיננו מסוגלים להשתחרר מעברנו – לטוב ולרע. במיוחד כאשר אנו חשים שעתיידנו בסכנה, הפחד מהעתיד משקף את הפחד פן העבר יחזור. במצבים טראומטיים, העבר הופך להווה תמידי, והשתלטותם של זיכרונות העבר מונעת את ראיית העתיד.

ברגעים של חוסר ודאות, אנו מבקשים לא פעם להתנחם בזמן. מישהו אמר לי פעם, שבישראל מרבית לדבר על הגשם בעתות של מצוקה לאומית או קולקטיבית, וייתכן שבכך אנו מבקשים לחזור למחזוריות של הטבע כמרגיעת חרדות ראשונית ובסיסית. כולנו זוכרים ודאי את הפאניקה שאחזה ברבים מאתנו עם פתיחת המילניום החדש, מתוך חשש או תקווה שהתאריך העגול ימיט עלינו אסון או יביא בעקבותיו ישועה. בקרב כולנו יכולה להתעורר תחושה דומה סמוך לתאריכים העגולים כמו ימי ההולדת.

דרך נוספת להתנחם בזמן היא בחיפוש אצל הדורות שלפנינו או שאחרינו. הדמויות המבוגרות מאתנו מעודדות אותנו שכבר ידעו מצבים קשים יותר והתגברו עליהם. במצבי מצוקה אנו נותנים מנדט מכריע ל"מבחן הזמן", המתבטא באמירות כמו "הזמן יוכיח" או "הדורות הבאים יראו, יעשו, יבינו", בדומה למחזה של צ'כוב *שלוש אחיות*, המתאר עולם בהשגה בין געגועים לעבר לציפייה למהפכה ומסתיים בקריאתה של אולגה: "יעבור הזמן, ואנו נסתלק לנצח, ישכחו אותנו... את פנינו. את קולותינו. אך ייסורינו ייהפכו לשמחה לאלה שיחיו אחרינו... עוד מעט נדע לשם מה אנו חיים, לשם מה אנו מתייסרים... אילו ידענו".²

הצורך של האדם להבין את הזמן, לחוש ולמדוד אותו, קדם להמצאת הגלגל. כבר בתקופה הפלאוליתית העליונה (20,000-40,000 לפני זמננו) נעשו ניסיונות ראשונים בתחום זה, בעיקר באמצעות ההתבוננות בשמיים ובכוכבים.³ סביר להניח שהאדם באותה תקופה לא היה בטוח שהשמש תזרח כל יום מחדש, וחיפש ביטחון במחזוריותן של תופעות הטבע.

צורך קיומי נוסף אשר הניע את האדם לנסות ולהתחקות אחר חוקיות הזמן בטבע היה החרדה למזון: לימוד הקשר בין הופעתם של בעלי חיים מסוימים

2. צ'כוב, פ. א., [1900] 2002. *שלוש אחיות*, תרגום: אברהם שלונסקי, עם עובד, תל-אביב.

3. Rice, M., 1998. *The Power of the Bull*. London: Routledge.

לבין עונות השנה העניק לו ביטחון. באמצעות ספירת הכוכבים למד האדם לספור לא רק בעזרת אצבעותיו, והמצאת הכתיבה פתחה ערוצים חדשים ביחס שבין האדם לזמן. כך נפתחה בפני האדם האפשרות לכתוב את ההיסטוריה של עצמו.

תרבויות העבר מדדו את הזמן בצורות שונות, בעיקר באמצעות איתני הטבע כמו חול, מים, עוצמת הרוח ואש, וניסו לחוש אותו באמצעות תנועה של עצמים מוחשיים (כמו בשעון חול), בתקווה שבדרך זו יוכלו להבינו, להגבילו וכך גם לשלוט בו.

החברה המודרנית המערבית ממשיכה את המסורת היוונית אשר התייחסה אל הזמן באופן קונקרטי, כפי שמדגימים דמותו של האל כרונוס הבולע את בניו באכזריות והדימוי שהגה הרקליטוס שתיאר את הזמן כנהר זורם. במיוחד מאז המהפכה התעשייתית הפך הזמן קצוב ו"מכומת" עוד יותר. הביטוי "זמן איכותי" מראה עד כמה אנו חשים רדופים על שאין לנו זמן ומעמיסים על יחידות קצרות של זמן את ציפיותינו החמדניות מעצמנו ומזולתנו.

בשפות רבות וגם בעברית, רווחים ביטויים המדגישים את האקטיביות של הזמן, כמו "הזמן יעשה את שלו" ו"הזמן ירפא את הפצעים". ביטויים אלו מראים שאנו עדיין תופסים ממד זה כאובייקט מוחשי: יש אנשים שתמיד יש להם זמן, וכאלה שאין להם אף פעם. מרוויחים או מפסידים אותו, מבזבזים או חוסכים אותו, המעבידים שלנו משתלטים על זמננו, והזמן של נשים ושל קשישים נחשב פחות-ערך.⁴

בפסיכואנליזה הזמן הוא סוגיה מעניינת, בין שההתייחסות אליו מפורשת ובין שעקיפה. בתיאוריות הפסיכואנליטיות העכשוויות, נתפס הזמן האובייקטיבי כנגזר מהזמן הסובייקטיבי. במובנים רבים חיים התינוק והילד הצעיר בקיום אל-זמני. חוויית הזמן של התינוק היא רגש של תסכול הנובע מהרווח שבין הרעב לשובע, בין הצורך לבין סיפוקו. הפסוק "ויהי ערב ויהי בקר" מצביע שהיום מתחיל בחושך, ושהחסך בא לפני הסיפוק.⁵ ההענקה האמהית, כמו הבריאה האלוהית, קובעת את התחלת הזמן של התינוק ושל העולם. בהמשך, על פי תורתה של באטריס פריאל (בספר זה), נבנה הזמן במהלך ההתפתחות דרך התאמות בין קצב התינוק לקצב אמו, עד שהיחס אל העבר, אל ההווה ואל העתיד מתעצב כקטגוריות נפרדות.

הזמן נתפס באופן שונה בגילים שונים, וגם אם הבנתו כמושג מופשט מושגת כבר בראשית גיל ההתבגרות, תפיסת הזמן כנכס יקר מאפיינת רק אנשים בוגרים. בחברה המערבית היחס השונה לזמן הוא אחד ממוקדי החינוך

4. אייל, נ., 1996. *הזמן האמיתי*, מודן, תל-אביב.

5. Teixidor J., 1998. *Act de la Table Ronde*. Hélène Lazachmeur, Paris, pp. 23-27.

הנפוצים בין הורים לילדים: הילדים מרגישים שלרשותם עומד כל הזמן שבעולם, בשעה שעל פי רוב הוריהם חשים שזמנם אוזל מרגע לרגע. במהלך חיינו הזמן הפנימי שומר על חירותו ועל אופיו המפתיע: בגיל צעיר אפשר לחוש זקנים, ולחלופין בגיל מבוגר אפשר להרגיש כמו ילדים. בטיפול נפשי, כמו בחלום, מדהים לעתים להיווכח כיצד ההיסטוריה של האדם יכולה להתרכז בכמה דקות וכן כיצד שנים ארוכות יכולות לקבל כהרף עין משמעות אחרת ואף הפוכה מזו שנתנו לה קודם: רוב התובנות מתרחשות בן־רגע.

פרויד, באחד ממאמריו האחרונים "אנליזה סופית ולא סופית",⁶ דווקא מתוך מודעות לכך כי חייו קרובים לסופם ולאין־סופיותו של הטיפול הפסיכואנליטי, מציג למטפלים לקבוע מועד לסיום הטיפול כמזרז את התקדמותו. פרויד מזהיר בעת ובעונה אחת על המגבלות הרבות של הפסיכואנליזה ועל אמונתו בגדולתה כדוברת של התת־מודע מבין כל מדעי הרוח.

במהלך מאה שנותיה ידעה הפסיכואנליזה התפתחויות רבות ומרתקות. בין היתר עברה מחקר מאומץ להבנת העבר, אל זיהוי האופן שבו משתמש האדם בעברו כדי לבנות את עתידו. המגמה השלטת ברוב האסכולות בפסיכואנליזה בת־זמננו מעניקה חשיבות רבה להווה: ה־sacred moments של דונלד ו. ויניקוט, ה־now-moments של דניאל שטרן, ה־not memory not desire של וילפרד ר. ביון, המושג זולת עצמי של היינץ קרוהוט, ההשתנות המתמדת של העצמי של סטיבן אי. מיטשל והמושג "שם-כאן" של עופרה אשל – מצביעים על כך שהפסיכואנליזה היום ממוקדת בעיקר בהווה. כך נוצרה דמות חדשה של מטפל: במקום להתבונן מבחוץ על תהליכים המתחוללים בנפש המטופל ובעברו, המטפל הופך חלק בלתי נפרד מהדינמיקה בינו לבין המטופל שלו בהווה, ושותף מלא בהתהוותו של כל טיפול.

הספר הזמן: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר מתמקד בזמן ובהיבטיו השונים. הספר עוסק בזמן הבולע והשוחק את תאי גופנו וגם בזמן המדריך, היוצר והמעצב את כולנו. נעסוק בסוגיה האם קיים זמן אובייקטיבי או שמא מדובר בחוויה רגשית בלבד. כמו כן נדון בזיכרון, בהיעדר זמן ובחווית הנצח, תוך מבט מהפסיכואנליזה ומתחומים שונים של הידע והיצירה. ספר זה מבוסס על סדרת הרצאות בנושא "הזמן: מבט מן הפסיכואנליזה וממקום אחר", שהתקיימה במהלך שנת 2001 במסגרת מפגשים בין־תחומיים במכון ון ליר

6. Freud, S., 1937. *Analysis Terminable and Interminable*, Standart Edition .23: 209-253.

בירושלים, בשיתוף מרכז זיגמונד פרויד, באוניברסיטה העברית בירושלים.⁷ הספר מאפשר היכרות עם תפיסות שונות של הזמן הלקוחות מתחומי ידע ויצירה שונים ומלמד על הצטלבויות שונות בין הזמן כחוויה רגשית-סובייקטיבית לבין הזמן הליניארי-היסטורי-אובייקטיבי. אין בכוונתי להציג תפיסה אחידה של הזמן, שהרי אוגוסטינוס כבר אמר שכולנו יודעים מה הוא הזמן, אך אף אחד אינו יודע להסביר את פשרו.

הספר מציג את עבודותיהם של אנשי אקדמיה ישראלים (פרט לסוזן מאילו), מתחומי ידע שונים: סוציולוגיה, פיזיקה, קולנוע, ספרות, לימודי הודו, אמנות, מוזיקה, פסיכולוגיה ופסיכואנליזה. בתחום הפסיכואנליזה מודגשת – הן בהקדמותי הן במאמרים העוסקים בפסיכואנליזה, כולל אלו אשר לא חוברו בידי פסיכואנליטיקאים – תרומתה העשירה של הפסיכואנליזה בת־זמננו לניסוח תפיסת הזמן.⁸ כל מחבר כתב בסגנונו האישי והשתמש במושגים השאובים מתחומו, ותרם בכך לרבגוניותו של הספר גם מבחינה זו.

רוב המאמרים מציגים מוטיבים משותפים, כמו המתח בין עבר לעתיד, בין זיכרון לציפייה, בין הזמן הליניארי לבין הזמן הפנימי. מוטיב נוסף העובר כחוט השני לאורך כל הספר הוא העיסוק בזמן היהודי ובזמן הישראלי, דבר שמבטא, בעיניי, את חיפושנו אחר זהות ומצב מתמיד של חרדה קיומית, מאז קום המדינה ועד היום. מעניין להיווכח שכל המאמרים מתחום הפסיכואנליזה עוסקים בממד הזמן ביחסים הבינאישיים ולא בזמן המופשט.

אף על פי שמוטיבים אלו הם חוטים מקשרים בין כל המאמרים, ולמרות החפיפה הבלתי נמנעת בין הגדרות הזמן השונות, חילקתי את הספר לחמישה שערים, שלכל אחד מהם הקדמתי הגיגים שהם תרומתי האישית לנושא.⁹ השער הראשון מוקדש לזמן המציאותי, הממשי, המעצב זהות ונפרדות. מאמרו של זלי גורביץ' (סוציולוגיה) מתאר את המתח בין זמן גדול לזמן קטן, בין זמן יהודי לזמן ישראלי, השרויים בהווה הישראלי. מאמרו של איתן לכוך (פסיכואנליזה) מראה את חשיבותם של הנפרדות ושל הזמן המציאותי ביחס בין הורים לילדיהם, ובאיזו מידה היעדר ממדים אלו גורם לפתולוגיה חמורה. עבודתה של סוזן מאילו (פסיכואנליזה) מתארת את האוטזם כחוויה של היעדר זמן ומדגימה, באמצעות תיעוד של טיפולים בילדים אוטיסטים, את תהליך רכישת הזמן המציאותי, אשר הוא אחד הממדים של התפקוד התקין. השער השני עוסק בניגודים בין הזמן הליניארי לזמן הנצחי. מאמריהם של

7. מאמריהם של רות גינזבורג, מירה זכאי, גדעון עפרת וז'ולייט חסין חוברו במיוחד לספר זה. להם הוספתי את מאמריהן של ביאטריס פריאל ושל סוזן מאילו.

8. במאמרים בודדים, הובאו קטעים הלקוחים מתיעוד טיפולים נפשיים, אך הפרטים המזהים של המטופלים טושטשו כדי לא לפגוע בפרטיותם.

9. מספר קטעים התפרסמו במהלך 2002 בגירסה שונה בהארץ.

אבשלום אליצור ושחר דולב (פיזיקה), ושל יוחנן גרינשפון (לימודי הודו) מעלים הרהורים על טיבו של הזמן האובייקטיבי-ליניארי. מאמרה של ז'ולייט חסין (ספרות) על *בעקבות הזמן האבוד* מאת מרסל פרוסט, מראה את כוחה של יצירה אמנותית בכך שהיא מאפשרת תנועה הרמונית ונצחית בין זיכרון להווה. השער השלישי עוסק בזמן ופסיכואנליזה. מאמרה של רות גינזבורג (ספרות ופסיכואנליזה) מפענח את זמן החלום כחווייה רב-שכבתית. מאמרו של חיים בראשית (קולנוע) דן במתח בין עבר לעתיד בז'אנר של מדע בדיוני, ומאמרה של ביאטריס פריאל (פסיכואנליזה) מתאר את עיצוב הזמן של קטגוריות עבר-הווה-עתיד כתהליך בהקשר על עצמי-עם-אחר.

בשער הרביעי מציגים שלושה אמנים סוגים שונים של הזמן הפנימי: עמיה ליבליך (פסיכולוגיה), מירה זכאי (מוזיקה) וגדעון עפרת (אמנות), מפגישים את הקוראים עם העולם העשיר של הזמן הפנימי ועם יכולתו המופלאה לבטא רגשות שונים.

בשער החמישי עוסקים מאמריהם של יששכר אונא (פיזיקה) ורענן קולקה (פסיכואנליזה), ביישומים מהפכניים של תורת הקוונטים על הבנת הזמן: ספק אם הזמן קיים!

בהיות ממד הזמן קיים בכל חוויה אנושית ונוכח בכל תחומי הידע והיצירה, אנו מוצאים עצמנו מול מושג בעל גבולות רחבים מאוד וכמעט אין-סופיים. ספר זה ודאי אינו ממצה את כל הגישות התיאורטיות על הזמן ולא את כל יישומיו הרבים. עם זאת, תקוותי שהספר יפתח בפני הקורא זוויות ראייה חדשות להתבוננות בממד הזמן בחייו.

חובה נעימה היא לי להודות לאנשים שבלעדיהם ספר זה לא היה רואה אור: ראשית, תודה מקרב לב לראש מכון ון ליר בירושלים, ד"ר שמשון צלניקר, אשר קיבל בשמחה את הפרויקט ותמך בביצועו. תודה מיוחדת לשרה סורני, מנהלת הפרסומים במכון ון ליר בירושלים, לגלית שמאע, שערכה את הספר באחריות ובתבונה, למרגלית אבס-גיאן על עבודת הקלדה מיומנת, לשולמית לרון, האחראית לפעילות לציבור, ולציפי הכט, עוזרת לראש המכון, על עזרתן היעילה ורבת-הערך. אני מודה לפרופ' שמואל ארליך, העומד בראש מרכז זיגמונד פרויד באוניברסיטה העברית בירושלים, על תמיכתו בפרויקט זה. אני אסירת תודה למחברי המאמרים על תרומתם הייחודית ולקהל הרחב אשר הביע עניין והתלהבות הן מנושא הזמן הן מן העבודות שהוצגו. תודתי למיכל בן-דב (מלול) ולרזיה בן-גוריון על הסיוע בעריכתם הראשונית של הדברים. תודתי החמה לפיטר, אישי, על עזרתו, על תמיכתו ועל נוכחותו המרגיעה במהלך החיים שלנו בכלל, ובמהלך עריכתו של ספר זה בפרט.